

ÚJABB ADALÉKOK AZ AQUINCUMI HERCULES-KULTUSZHOZ

1974-ben nagy jelentőségű lelet gazdagította Aquincum vallástörténeti vonatkozású köveinek gyűjteményét: egy Hercules-szentély építési táblájának Caracalla korabeli töredéke.¹ Az emlék fontosságát az húzza alá, hogy ez a feliratos kő az első közvetlen bizonyíték arra, hogy Hercules-szentély létezett Aquincumban.

Mielőtt azonban a lelet részletesebb tárgyalására áttérnék, szükségesnek tartom hogy összefoglaljam, amit az aquincumi Hercules-kultuszról ezideig tudunk.²

Aquincumi Hercules-emlékeinket jellegük szerint két nagy csoportra oszthatjuk. Az első csoportba azok a különféle, a hőrozt és mondáit megjelenítő tárgyak tartoznak, ahol a vallásos tartalom nem dominál vagy legalábbis nem kizárólagos. Aquincumi leleteink közül ide sorolhatjuk: a III. kerületi Meggyfa utcai táborvárosi villa urbana Hercules és Nessus mítoszáat, illetve a dionüszoszi thiaszoszban részegen dülöngélő Herculest ábrázoló mozaikpadlóit,³ a Szépvölgyi úti helytartói villa Hercules-bronzszobrocskáját,⁴ az azóta sajnálatos módon elveszett Herculest és Omphalét ábrázoló elefántcsontdomborművet,⁵ a vésett követ, melyen a Cacustól visszaszerzett marhákat terelő Hercules alakja látható,⁶ a Hercules és a krétai bika harcát bemutató lepénysütő mintát⁷ és a szatíroktól támogatott részeg Herculest ábrázoló kis terrakotta reliefet.⁸ Ezeknek a tárgyaknak a túlnyomó része – a lepénysütő minta és a kis terrakotta dombormű kivételével⁹ – import áru és – talán a helytartói villa Hercules szobrocskájától eltekintve¹⁰ – nem is tekinthető közvetlenül vallási rendeltetésűnek, még ha bizonyos vallástörténeti vonatkozások nem is tagadhatók le ezen emlékekkel kapcsolatban.¹¹ Ezért ezekből a többségükben idegen földről ideszármazott műtárgyakból¹² elsősorban a helybeli módosabb lakosságrétegek ízlésére következtethetünk, nem az itteni vallási elképzelésekre és szokásokra.

Emlékeink másik nagy csoportja, melybe a közvetlenül vallási rendeltetésű feliratos köveket sorolhatjuk, már sokkal inkább fényt vet az isten aquincumi kultuszára. Építési táblánk megtalálásáig Aquincum területéről hat Herculesnek dedikált kőoltár volt ismeretes,¹³ az egyik ilyen emlék bal oldalán Hercules képét is kifaragták, jobbáiban korszóval, melyet kis oltáron tart, baljában vállának támasztott bunkójával és oroszlánbörrel.¹⁴

Ha ezt az emlékcsoportot az előzővel összehasonlítjuk még két alapvető különbség tűnik ki közöttük. Míg műtárgyjellegű leleteinkkel kapcsolatban azt tapasztaljuk, hogy Aquincum úgyszólván egész területén elterjedtek¹⁵ és több darabjuk már a III. század előtt használatba került,¹⁶ addig feliratos emlékeink közéjük és lelőhelykörzetük alapján, elsődlegesen a katonasághoz¹⁷ és a katonai táborhoz¹⁸ kapcsolhatók és nem keltezhetőek korábbra a Severusok koránál.¹⁹ Ha még a megfigyeléseket azzal is kibővítjük, hogy az értelmezhető oltárok ál-

lítottái a legmagasabb rangú katonatisztek és hogy az öt oltár közül hármát a praefectus legionis dedikált,²⁰ ahhoz a feltevéshez juthatunk, hogy a Severusok kora óta, egészen bizonyosan Hercules hivatalos tábori kultuszával számolhatunk, amelynek ápolásáról úgy tűnik, hogy a praefectus legionis gondoskodott.²¹ (Az utóbbi megállapításnál azonban meg kell jegyezni azt, hogy ez az elnevezés Gallienus kora előtt és után bizonyos funkcióbeli különbségeket takart, ezért el kell választani egymástól az ugyan-e tisztségnévvel jelölt táborparancsnokokat és lovagrendű legio-parancsnokokat.) Ez a hivatalos Hercules-kultusz mint példánk mutatják a császár-kultusszal is összekapcsolódott: G. Julius Caninus fogadalmtétele Alexander Severus salusáért és visszatéréséért²² és Aurelius Firminus oltarán a Hercules Augustorum összetétel mindenestre erre vall, az utóbbi kifejezetten a tetrarchia valláspolitikai törekvéseire utal.²³

Nem akarok belebonyolódni e tanulmány keretében azoknak az ellentétes nézeteknek a taglásába, amelyek a Hercules Augustus fogalom értelmezésével kapcsolatban felmerülnek, kezdve attól az állásfoglalástól, mely az istenség e megjelenési formáját egyenesen a „császár-kultusz rávetülésének” tartja Hercules tiszteletére,²⁴ egészen addig, mely a név feltűnően gyakori pannoniai előfordulása alapján ezt az istenalakot valamiféle helyi elképzeléssel hozza összefüggésbe.²⁵ Az elnevezés, mely pannoniai viszonylatban egyébként a polgári lakosság emlékein jelenik meg nagyobb számban,²⁶ nálunk két praefectus legionis-oltáron szerepel,²⁷ tehát hivatalos állítottású köveken, melyeknek egyike kifejezetten a császár-kultusszal és a Severus-ház valláspolitikájával áll kapcsolatban.²⁸ Még ha el is tudjuk képzelni, hogy egyesek e praefectusok közül a lakosság helyi elemeiből emelkedtek tisztségükbe,²⁹ akkor se tudunk képet alkotni e helyi lakosság személyes jellegű Hercules vallásáról az emlékek jellege és csekély száma miatt. A sors szeszélye folytán személyes jellegű vallási megnyilvánulást Hercules irányában egyedül csak egy idegenből jött helytartó, C. Octavius Appius Suetrius Sabinus oltarán tapasztalunk, aki ezt az oltárt hazája védő istenének, az amphissai Herculesnek tiszteletére állította.³⁰ Azt se bizonyítja semmi, hogy Hercules Illyricus, Caius Oppius Ingenus tribunus militum oltarán, bennszülött istenség lenne, inkább azok véleményét kell elfogadnunk, akik szerint a szintén 3. sz.-ból ismert Genius Illyricihez hasonlóan a pannoniai hadsereg és a dunai tartományok kiemelkedő szerepét allegorizálja a Római Birodalom 3. sz.-i történelmében.³¹

Az a császár, aki Illyricumnak és hadseregének ezt a kiemelt szerepét biztosította, tudvalevően Septimius Severus volt, aki mint Pannonia Superior helytartója öltötte magára az uralkodói bíbort és pannoniai katonái segítségével nyerte meg csatáit politikai ellenfeivel

szemben. Severus és utódai a 3. sz.-i katonacászárok kapcsolata a katonasággal, ezen belül az e században leg-
ütöképesebbnek tartott duna-vidéki hadsereggel, és Illy-
ricummal (melyből nem egy e császárok közül száрма-
zott), másik oldalról pedig ezeknek a császároknak val-
láspolitikája magyarázhatja csak Hercules pannoniai,
ezen belül aquincumi kultuszát.³²

Ebben a történelmi szituációban jelenik meg Hercules
Augustus is Pannonia istenvilágában³³ és nem véletlen,
hogy Severus szülőhazája, Africa mellett, kultusza itt
hagyja a legtöbb nyomot az egész birodalomban.³⁴

Septimius Severus szülővárosa Leptis Magna isteneit
tiszteltette és állította valláspolitikája középpontjába
Hercules és Liber Pater néven. A főnóciái–africai Melkart
Hercules képében és egy másik pun isten Liber–Bacchus
alakjában 194-től kezdve „dii Patrii et Auspices” kör-
irattal jelennek meg a császár érmein és ők tűnnek fel a
ludi saeculares fő isteneiként is,³⁵ 202-ben pedig parthus
győzelme után Severus közös nagy templomot épített
tisztelőikre.³⁶ A császár saját magát is ábrázoltatta az
oroszlánbőrrel fején egy érmén,³⁷ felesége Julia Domna
pedig Omphale képére faragattja ki márványszobrát,³⁸
más érmeken viszont ahol Severus és Domna Juppiterre
és Junóra hasonlítanak, gyerekeik Caracalla és Geta emlé-
keztetnek Herculesre és Bacchusra.³⁹ Sok feliratot
is ismerünk Septimius Severus és családja salusáért, ame-
lyeket Herculesnek dedikáltak.⁴⁰ Septimius Severus
197-ben Commodus Herculaneus néven consecrálta a
hajdani császárt, aki Herculesként imádtatta magát.⁴¹
Hercules kiemelt tisztelete Severus utódai alatt is foly-
tatódik, Caracalla herculesi bátorságával, Herculeshez
való hasonlatosságával henceg.⁴² Alexander Severus,
a Severus-dinasztia utolsó tagja pedig példaképe, Nagy
Sándor emlékére rendez Hercules-viadalokat.⁴³

A Severus-császárok valláspolitikája provinciánkban is
éreztetni hatását, elterjednek itt is a tárgyak, melyeken
Herculest ábrázolják dionüoszosi thiaszosz résztvevője-
ként,⁴⁴ a Meggyfa utcai villa urbana egyik mozaikpadló-
jának Hercules arcában Caracalla császár vonásait lehet
felfedezni⁴⁵ és C. Julius Caninus legio-praefectus is oltá-
rára egyik oldalára Hercules, a másik oldalára Bacchus
alakját faragattja 233-ban.⁴⁶ Ez utóbbi a császár és anyja
szerencsés visszatéréseért állított fogadalmi emlék dá-
tuma azt is bizonyossá teszi, hogy Alexander Severus
császár perzsa hadjáratának (amelyben aquincumi csa-
pattestek is résztvettek) vallási propagandája is terjesz-
tésre talált itt.⁴⁷ Hercules Augustus kultuszának meg-
jelenését Pannóniában és Aquincumban nyilván a Seve-
rusok vallási propagandája indította meg, de ez csak a
kultusz egyik oldala, széles elterjedését és a Severusok
korát is túlélő tartósságát Pannonia lakóinak és katoná-
ságának a 3. sz.-ban elfoglalt speciális helyzete, a birod-
almi vezetéssel való szoros kapcsolata szabta meg.

Ennek a 3. sz.-i vallásosságnak a körébe tartozik
1974-ben talált erősen töredékes építési táblánk is.

A mészkőből készült tábla megmaradt bal oldali része
két darabra tört. A tábla magassága: 50,5 cm, vastagsága:
11,5 cm. A megmaradt rész legnagyobb szélessége: 44,5
cm. A feliratos mezőt többszörös léckeret fogja magába,
a felirat legfelső sorában levő betűk magassága: 4 cm, a

többi sor betűinek magassága: 2,7 cm. Mindegyik sorban
megtaláljuk az interpunkció nyomát, a hatodik, hetedik,
nyolcadik sorban betűösszevonásokat tapasztalunk, a
nyolcadik sorban három betűt is egy ligatúrába vontak
össze. A táblán festéknyomot nem észlelünk.

Az összeillesztett két tábla-darab szövegét az 1. sz. áb-
rán láthatjuk.

Szerencsénkre, erről az erősen töredékes tábláról
több fontos adat első pillantásra is leolvasható:

1. Tudjuk, hogy Hercules-templom építési táblájáról
van szó. Ennek jelentősége az, hogy leletünk az első
közvetlen bizonyíték Aquincumban Hercules-szentély
létezésére. A szentély létezésének szükségszerűsége-
t⁴⁸ még Domaszewski vetette fel a múlt század-
ban Aurelius Firminus feliratának ex protectore kife-
jezése alapján.⁴⁹ Fitz Jenő még további bizonyíté-
koknak tartja az oltárok számát, állítók rangját, azt
a szabályszerűséget, ami a praefectus legionis szere-
pében megfigyelhető a kultusszal kapcsolatban és
azt, hogy az emlékek lelőhelyei közvetlenül arra utal-
nak, hogy az oltárok a tábor területéről származnak.⁵⁰
2. A megmaradt egyik consul-név alapján meg tudjuk ál-
lapítani az építkezés pontos évét. Cattius Sabinus P.
Cattius Sabinus nevének elírása (ugyanilyen hibásan
máshol is szerepel) és tudjuk hogy P. Cattius Sabinus
második és P. Cornelius Anullinus első konzulságá-
nak éve i.sz. 216.⁵¹ Ennek az adatnak az alapján az
egész alsó sor kiegészíthető.⁵²
3. Az évszám és a melléknevek alapján az is megállapít-
ható, hogy kinek a salusáért folytatták az építési te-
vékenységet. A „matris augusti” kifejezés alapján itt
már eleve csak Caracalla és Alexander Severus császár
jöhet szóba. Az építési év és az Invictus (211-től) és a
Germanicus Maximus (213-tól) jelzők alapján válasz-
tásunk csak Caracalla császárra eshet.⁵³
4. Ebből már azt is tudjuk, hogy a másik személy, akiért
az ajánlás történt Julia Domna, Caracalla anyja, aki
fia uralkodása alatt jelentős politikai szerepet töltött
be.⁵⁴
5. Az „a fundamentis” kifejezésből azt is sejtjük, hogy
nem teljesen új épület emeléséről, hanem egy régi
épület restaurálásáról és kibővítéséről lehet szó (az
utóbbira az adie[cto?] szó utal).

A felirat további kiegészítése már nem ilyen közvet-
lenül megoldható. Kísérletünkben a felirat formai sza-
bályszerűségei, tartalmi sztereotípiái és történelmi vo-
natkozások segíthetnek.

A felirat bizonyos formai sajátosságaiból és abból ki-
indulva, hogy utolsó sorát majdnem teljes biztonsággal
rekonstruálni tudjuk, olyan feltevéshez jutottam, hogy a
felirat kisbetűs szövegének egy-egy sora átlagban 35,
nagybetűs ajánlása 11 betűhelyet tartalmazott.⁵⁵ E hipotézis
bizonyos keretben szab a sorok behelyettesítési le-
hetőségeinek. E lehetőségeket egy további megfigyelés
is befolyásolja, még pedig az, hogy a táblatöredéken há-
rom sorban, melyek nyilvánvalóan az építési tevékeny-
séggel foglalkoznak, betűösszevonásokat tapasztalunk,
viszont azokban a sorokban, amelyek a császár-kultuszra

vonatkoznak, nemcsak hogy ligatúrákat nem látunk, hanem az is feltűnik, hogy milyen kevésbé alkalmazott a kőfaragó a császári melléknevek esetében rövidítést. Hasonló következtetést lehet levonnunk a consul-nevet tartalmazó sorról is, mint az uralkodót élető sorokról, úgy tűnik fél betűhellyel később kezdődik a többi sornál (nyilván a tábla másik végén fél betűhellyel előbb is fejeződött be) és lehet, hogy Catus Sabinus nevét is a hely kitöltése végett írták két t-vel.

Vázolt sémánk alapján néhány, a kiegészítési lehetőségekkel kapcsolatos problémára szeretném felhívni a figyelmet. Problémás először is maga az ajánlás. Sémánk alapján kézen fekvő lenne a HERCVLI SACR (VM) kiegészítés, azonban tudjuk, hogy Hercules neve a Severusok kora óta ritkán fordul elő jelző nélkül.⁵⁶ Számunkra a cikkünkben korábban kifejtettek alapján, ennek a templomnak az építési táblájára leginkább az Augustus melléknevű illene. C. Julius Caninus fogadalmi oltárának szövegéhez hasonlóan az ajánlás talán így szólt: HERCVLI AVGV (VSTO) S (ACRVM).⁵⁷

Mivel a császár címei csak az ajánlás utáni második sorban kezdődnek, nyilvánvalóan az e fölött levő sorban az uralkodónak nemcsak salusáért történik fohász. A 216-os év történeti eseményei: Caracalla parthus hadjárata több lehetőséget is kínál. A „reditu”, „victoria”, „victoria Parthica” szavak egyaránt figyelembe vehetők.⁵⁸ Formailag azonban a „pro salute et incolumitate”⁵⁹ ill. „perpetuitate domini nostri” formula felelne meg a sor megfejtésének leginkább, ennek hosszúsága fér bele legjobban sémánkba.

A császár megfelelő címeinek behelyezése az analógiák alapján viszonylag egyszerű feladatnak tűnik.⁶⁰ A Germanici maximi jelző szinte feltételezi, hogy az előző sorban: a Parthicus maximus és a Britannicus maximus jelzőknek is szerepelnie kellett.⁶¹

A Germanici Maximi kezdetű sorban kellett elhelyezkednie Julia Domna nevének és Augusta címének, mert a következő sor már a matris Augusti összetétellel kezdődik. Ebben a sorban viszont már nem valószínű, hogy szerepeltek Julia Domna különféle címei, így a mater castrorum et senatus et patriae,⁶² mert különben nem maradt volna hely a következő sort indító „templum Herculis” restauráltatójának vagy restaurálójának megnevezésére.

A két utóbbi alternatíva (a restauráltató vagy a restauráló megnevezése) különböző módon befolyásolhatja szövegünk hátralevő részének szerkezetét. A restauráltató személyének megjelölése nagyobb lehetőséget kínál arra, hogy a továbbiakban az építettség anyagi erőforrását is megjelölték (erre a szövegben a legmegfelelőbb helynek a „templum Herculis” kifejezést követő rész látszik), viszont ha egy munkát végző testületet, csapatot neveztek meg itt, valószínűleg szignálták a munkavégzés irányításával kapcsolatos tudnivalókat is (legnagyobb valószínűség szerint az utolsó előtti sor végén).

Ha arra gondolunk, hogy ezen a helyen a restauráltatót tüntették fel, tábori Hercules-kultuszunkra vonatkozó tudásanyagunk azt sugallja, hogy ezt az embert a legio tisztikarának valamelyik tagjával azonosítsuk. Különös szerencsénk itt, hogy forrásaink sok mindent el-

mondanak ennek az évnek a helytartójáról. 216-ban ezt a tisztséget C. Octavius Appius Suetrius Sabinus töltötte be,⁶³ Caracalla utalkodása alatt különböző bizalmi állások birtokosa,⁶⁴ az első, aki Aquincumban a császár numenje iránti tiszteletnek a jelét adja⁶⁵ és akit Dio Cassius szerint 217-ben a Caracalla meggyilkoltatásával trónra került Macrinus azért rendelt vissza hivatalából, mert félt „büszke szellemétől és Caracalla iránti baráti érzületétől”.⁶⁶ És van egy témánk szempontjából különösen értékes adatunk is Caracalla e párthívével kapcsolatban, Pannonia Inferior e legatus Augusti pro praetoreja azonos azzal a Suetrius Sabinussal, aki oltárt állíttatott Aquincumban az amphissai Herculesnek.⁶⁷

Úgy érzem kapcsolat lehetett Suetrius Sabinus helytartói tevékenysége és Hercules-szentélyünk átépítése között, még ha úgy tűnik is, hogy neve címeivel együtt – a többi magas rangú tiszt nevéhez és címeihez hasonlóan – aligha fért el ebben a sorban. Ezt a kapcsolatot különösen alátámasztja az, hogy Suetrius Sabinus helytartóságának idején komoly építkezési tevékenység mutatható ki Aquincum területén. A limes-út budapesti szakaszának és az annak nyomvonalán található közműveknek, hidaknak kijavítása csak 217-ben, Macrinus császársága idején szakadt meg,⁶⁸ 216-ban – templomunk helyreállítása évében – egy felirat egy „excubitorium ad tutelam signorum et imaginum sacrarum” teljes restaurálásáról számol be⁶⁹ és erről az aktivitásról tanúskodnak az auxiliáris cohorsok téglái is.⁷⁰ Helyenként a belső táborépületek kijavítása is áthúzódhatott erre az időszakra.⁷¹ A markomann háborúk után meginduló újjáépítési szakasznak a részét és annak az aktív építkezésnek a folytatását képezték ezek a munkálatok, melyek Caracalla 214-es látogatása előtt gyorsult meg Aquincumban. (Gondolunk az utóbbi kapcsán a polgárvárosi Nemesis-szentély megújítására és a helytartói palota keleti szárnyának átalakítására.)⁷² Ennek az építési tevékenységnek lehetett szerves része a Hercules-templom restaurálása is.

Mivel magas rangú tisztnek megnevezése – mint említettem – nem valószínű, hogy elért volna a sorban és mivel az előbb kifejtettek alapján nem lehetetlen, hogy a tábla egy katonai egység munkájáról számolt be, kitöltetlen helyünkön esetleg egy ilyen egység nevével kell keresnünk.⁷³

Számba kell venni tehát, hogy melyik csapatot tartózkodhattak 216-ban Aquincumban. Tudjuk, hogy ebben az évben Caracalla a parthusok ellen harcolt a keleti fronton⁷⁴ és ide elkísérte Pannonia Inferior tartomány katonai erejének egy része, így a Legio II Adiutrix egy vexillatioja is, a legiotörzs azonban minden valószínűség szerint nem vonult hadba.⁷⁵ Az Antoniniana-bélyeges téglák eloszlása alapján azonban úgy tűnik, hogy Caracalla uralkodása idején az aquincumi építkezésekben inkább auxiliáris csapatok vettek ki részüket. Itt elsősorban a cohors VII Breucorum Antoniniana, a cohors I Ulpia Pannoniorum Antoniniana és a cohors I Thracum c.R., valamint az ala I Thracum veteranorum sagittariorum jöhet szóba.⁷⁶ Talán ezek között a segédcapatok között kell keresnünk a Hercules-templomunk

újjáépítésének végzőit is. (Különösen a cohors I Ulpia Pannoniorum téglái koncentrálnak a tábor belső területére.)⁷⁷

Szövegünk következő „templum Herculis” kifejezéssel kezdődő sora tartalmazhatta az építési tevékenységre vonatkozó ígét. Itt talán a következő sor „a fundamentis” kifejezése kapcsán a „restituit” szóra gondolhatunk.⁷⁸ A templom megnevezése és az ige között az előbbiekből következően leginkább a templom állapotát kifejező „vetustate conlapsum” állhatott,⁷⁹ más esetben talán az tüntették fel itt, hogy milyen anyagi erőforrásból hozta rendbe restaurátora az épületet.⁸⁰

Az utolsó előtti sor „adie[cto?]”⁸¹ kifejezéséből az következik, hogy a templomot ki is bővítették. A templom átalakítására vonatkozó információk nagyon jól beleillik abba a koncepcióba, melyet Fitz Jenő fejt ki a pannoniai Hercules-szentélyek markomann háborúk utáni restaurációjával kapcsolatban. Szerinte általában korábban magánszemélyek által alapított, a háborúk alatt végzetesen megrongálódott templomokat alakítottak át gyökeresen egy egészen más jellegű kultusz: a Severusok hivatalos Hercules-vallása számára.⁸²

Hogy milyen fajtájú épületrészt csatoltak a templomhoz, vitatható kérdés, más pannoniai épületekkel kapcsolatos példák gyakorisága alapján talán egy porticust.⁸³ Ha katonai egység építkezéséről volt szó, még ugyanennek a sornak kellett tartalmaznia a munka irányítására vonatkozó tudnivalókat is, az irányító személy nevét és tisztségét a „curante” illetve „sub cura” etc. kifejezéssel együtt.⁸⁴ Itt kell megjegyeznünk, hogy korántsem meglepő, hogy az utóbbi két sorba ennyi mindent tömörít-

tettek, hiszen ezek megmaradt részében találjuk a legtöbb betűösszevonást és nyilván rövidítéseket is bőven alkalmaztak.

Elemzésünk végére jutottunk. Próbáljuk meg most felvázolni a felirat egy olyan kiegészítését, amit sémánk lehetővé tesz:

He[rculi sacr(um)]/pro salu[te et incolumitate domini no[st]ri]/imp(eratoris) caes[(aris) M(arci) Aur(elii) Severi Antonini Pii Felicis]/Invicti A[ug(usti) Parthici Max(imi) Britannici Max(imi)]/Germanici M[ax(imi) et Iuliae Domnae Augustae]/matris August[i coh(ors). . .]/te[m]plum Herculis [vetust(ate) conlapsum restituit] /a fundamentis adie[cto portico sub c(ura) . . .]/Cattio Sabino II [et Cornelio Anullino co(n)s(ulibus)]

Összefoglalva az eddigieket, a Harrer Pál utcában talált töredékes építési tábla mind régészeti, mind vallástörténeti szempontból igen fontos tanulságokkal szolgál. Egyrészt újabb bizonyítéka a Caracalla kori építkezési tevékenységnek, mely a császár 214-es aquincumi látogatásának idején is túl nyúlik és tulajdonképpen a markomann háborúk utáni újjáépítési szakaszt folytatja, másrészt alapvető határjelző Hercules hivatalos, császárkultusszal is összefonódó tiszteletének aquincumi elterjedésével kapcsolatban. Mindkét tényező eddigi megfigyeléseink alapján valamilyen módon Suetrius Sabinus helytartói tevékenységével áll összefüggésben.

Leletünk különös jelentőségét hangsúlyozza, hogy benne ez ideig az egyetlen építési feliratot láthatjuk Pannoniában, mely Hercules-templom építésére vonatkozik.

Rövidítések

<i>Alföldy</i> 1963	<i>Alföldy G.</i> : Aquincum vallási életének története. BpR 20 (1963) 47–71.	<i>Kuzsinszky</i> 1932	<i>Kuzsinszky B.</i> : A gázgyári római fazekastelep Aquincumban. BpR 11 (1932) 1–423.
ArchÉrt	Archaeologiai Értesítő	<i>Láng</i> 1923	<i>Láng N.</i> : Herakles és Omphale. Elefántcsontrelief az aquincumi múzeumban. BpR 10 (1923) 3–34.
ArchHung	Archaeologica Hungarica	<i>Nagy</i> 1942	<i>Nagy T.</i> : Vallási élet Aquincumban. BpTört I. Bp. 1942, 386–463.
BpR	Budapest Régiségei	<i>Nagy</i> 1962	<i>Nagy T.</i> : Buda régészeti emlékei. BpMűeml II. Budapest 1962, 13–116.
BpTört	Budapest Története	<i>Nagy</i> 1964	<i>Nagy T.</i> : Revision de L’Inscription d’un autel d’Hercule de Buda. ActaAntHung 12 (1964) 207–215.
<i>Brelich</i> 1938	<i>Brelich A.</i> : Aquincum vallásos élete. Laurae Aquincenses I Diss Pann II 10 Bp. 1938, 20–142.	<i>Nagy</i> 1965	<i>Nagy T.</i> : Commander of the Legions in the Age of Gallienus. ActArchHung 17 (1965) 289–307.
FA	Folia Archaeologica	<i>Nagy</i> 1973	<i>Nagy T.</i> : Bp. története az őskortól a honfoglalásig. BpTört I. Bp. 1973. 39–217..
<i>Fitz</i> é.n.	<i>Fitz J.</i> : Hercules-emlékek Pannoniában é.n. Kézirat. Doktori disszertáció.		
<i>Fitz</i> 1962/1	<i>Fitz J.</i> : Sanctuaires d’Hercule en Pannonie. In Hommage a A. Garnier. Bruxelles (1962) 623–238. (CollLatomus 58.)		
<i>Fitz</i> 1962/2	<i>Fitz J.</i> : A military history of Pannonica ActaArchHung 14 (1962) 25–112.		
<i>Kuzsinszky</i> 1899	<i>Kuzsinszky B.</i> : Aquincum római feliratai. BpR 6 (1899) 107–150.		

- RégFüz
Rómer 1876
- Régészeti Füzetek
Rómer F.: Kiadatlan római feliratok. ArchKözl 10 (1876) 24–57.
- Roscher
1884–1890
- W. H. Roscher: Hercules. Ausführliches Lexikon der griechischen und Römischen Mythologie I. Leipzig (1884–1890), 2992–2994.
- Szilágyi 1940
- Szilágyi J.: Aquincum helyőrségének újabb feliratos emlékei. TBM 8 (1940) 1–13.

Szilágyi 1950

Szilágyi J.: Jelentés a Fővárosi Ókortörténeti (Aquincumi) Múzeum kutatásairól és szerzeményeiről az 1945–1948 években. BpR 15 (1950) 303–333.

Szilágyi 1933

Szilágyi J.: Inscriptiones Tegularum Pannonicarum (Pannoniai bélyeges téglák) DissPann II. 1 Budapest, 1933.

Jegyzet

1. A feliratos kő a III. kerületi Harrer Pál utcában került elő szórványleletként két darabban. Fotó leltárszáma: 9276, 9277. Itt mondok köszönetet Németh Margit régésznek tudományos csoportvezetőnek, a publikáció jogának átengedéséért és a felirat feloldásában nyújtott érdemleges segítségéért.
2. Az összefoglaló munkák közül megemlíteném Nagy Tibor értekezéseit az aquincumi vallásról (Nagy 1942, 386–463. Nagy 1973, 170–178.) Alföldy Géza cikkét az aquincumi vallásosság történetéről (Alföldy 1963, 47–71.) Brelich Angelo tanulmányát (Brelich 1938, 20 ff.) valamint Fitz Jenő doktori értekezésének (Fitz J.: Hercules emlékek Pannoniában é.n.) aquincumi vonatkozású részeit, mely utóbbi munka megfigyeléseire a szerző hozzájárulásával hivatkozom a továbbiakban és itt mondok köszönetet a mű rendelkezésemre bocsátásáért.
3. Wellner L.: The Hercules-villa in Aquincum. ActaArchHung 21 (1969) 259–271.
4. Nagy T.: Héraklész bronzszobrocskája Óbudáról. BpR 17 (1956) 9–25.
5. Láng 1923, 3–34.
6. Szilágyi 1950, 321.
7. Kuzsinszky B.: BpR 2 (1890) 141. Az ábrát Theseus és Minotaurus megjelenítéseként értelmezi. Kuzsinszky 1932, 330.
8. Kuzsinszky 1932, 330. Nagy Tibor ezt a reliefet mézeslepénysütő minta töredékének tartja Kuzsinszkyvel ellentétben. Nagy 1942, 450. 316. jegyzet.
9. A mézeslepénysütő minta és a terrakotta relief a gázgyári fazekas telep termékei. Kuzsinszky 1932, 330.
10. Egy fülkéhez hasonló kiképzésű épületmaradvány közelében találták. Talán a család védőistenei között foglalt helyet. Fitz J.: Hercules-kultusz eraviszkusz területen. Székesfehérvár 1957.
11. Azonkívül, hogy e századok művészetét önkéntelenül is áthatja e századok vallásos gondolkozása (nem véletlen, hogy milyen vallási jellegű movitumokat használnak gyakran és előszeretettel egy

korban) majdnem mindegyik tárgyunk konkrét vallási szituációhoz is kapcsolható. A krétai bika legyőzését ábrázoló lepénysütő minta újévi császárnénapon került szétosztásra és Hercules gonoszság felett győzedelmeskedő, alexikakosz mivoltát hangsúlyozza (Nagy 1942, 413.) az Antoninusok korában. A talán Commodus-kori gemma Hercules békealapító szerepére céloz a Cacus-monda jelképén keresztül a markomann háborúk után Szilágyi 1950, 321. 50. jegyzet. Bár nyilvánvaló Omphale-reliefünk korábbi keltezésű (1. sz.) tudomásunk van arról, hogy Iulia Domna császárné a 3. sz. elején Omphale alakjában ábrázoltatta magát. Láng 1923, 3–34. Érdekes két esetben is a részeg Hercules azonos mintaképre visszamenő ábrázolása, bár úgy néz ki tartalmuk más jellegű. A relief 2. sz.-i, a villa mozaikja a Severusok korára tehető. Mivel a villa másik mozaikjának Hercules-arca Caracallára emlékeztet, a Meggyfa utcai ábrázolások a Severus-család valláspolitikájával is kapcsolatosak lehetnek. Nagy 1973, 167–168.

12. Gyártási helyek és klasszikus mintaképek az egyes tárgyakkal kapcsolatban idézett irodalomban.

13. 1. CIL III 3425 = 10404 erősen hiányos felirat
2. CIL III 3426

Mommsen értelmezése: Hercul(i) Aug(usto) T(itus) Flav(ius) Victor [a(gens)] v(ices)l(egati) [et?] praefe(ctus) leg(ionis) II ad(iutricis) v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)

Nagy Tibor értelmezése: Hercul(i) Aug(usto) T(itus) Flav(ius) Victor(inus) v(ir) (e)X(gregius) praefe(ctus) leg(ionis) II Ad(iutricis) v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)

Nagy 1964, 207–215.

Fitz Jenő a praefectus nevét T. Flavius Victor Ulpianusra korigálja. Fitz 1962, 623–638.

3. CIL III 3427

Herculi Aug(usto) s(acrum) ob salutem it reditum d(omini) n(ostri) imp(eratoris) S(everi)

Al[e]x[andr]i p(ii) f(elicis) aug(usti) et Iuliae Mameae augustae matris aug(usti) n(ostri) et castrorum G(aius) Iul(ius) Ca[n]inius pr(a)–ef(ectus) leg(ionis) II ad(iutricis) p(iae) f(idelis)

- Se[veriana] ex trec[ena]rio v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito) Maximo et Paterno co(n)s(ulibus) Fitz Jenő a praefectus nevét G. Iul. Carinusnak értelmezi (Fitz Jenő idézett művei)
4. CIL III 1045
[Herc]uli Amp[hissen]si patri[o] [Su] et[r]j[us] Sa[b]j[us] leg(atu)s au[g]ust[us]i pr(o) pr(aetore) Pann[o]n[ia]e In[fer]ioris]
5. CIL III 10406
Herculi Aug(ostorum) Aurel(ius) Firminus pr(a)efectus leg(ionis) II adi(utricis) ex prot(ectore) v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito) imp(eratoribus) d(ominis) n(ostris) [D]iocletiano III et Maximiano aug(ustis) co(n)s(ulibus)
6. Szilágyi 1940, 8.
Herculi Illyrico C(aius) O[p] pius Ingenus trib(unus) milit(um) leg(ionis) II adi(utricis) p(iae) f(idelis) Sever(ianae)
14. G. Iul. Caninus fogadalmi oltára: CIL III 3427. Egyéb kőfaragványt mely Herculest ábrázolja Aquincum területéről 1974-ig nem ismerünk, ha csak a Tavasz utcában megtalált lábtöredéket nem tartjuk Hercules-szoborhoz tartozónak. Erre vonatkozóan: *Fitz* é.n., 115–116.
15. A Hercules-bronzszobor lelőhelye: a Szépvölgy keleti szakaszának villanegyede, a mozaikoké a Meggyfa utcai villa urbana, az Omphale-reliefet a Bécsi u. 100-ban egy szarkofág felszerelése között találták, a mézeslepénysütő minta a polgárvárosból, a terrakotta-relief a gázgyári fazekastelepről származik, a gemma szórványként a budai vár közelébe került. L. a leletekkel kapcsolatban idézett irodalmat.
16. L. a fentebb említett munkákat. Itt a polgárvárosi leleteket emelném ki elsősorban.
17. Az oltárokat helytartó, tribunus militum és praefectus legionisok, tehát magas rangú katonatisztek állították. Egyedül a CIL III 3425 feliratú oltár állítatójának hovatarozása nem mutatható ki a felirat erősen hiányos volta miatt. *Alföldy* 1963, 55. és 80. jegyzet felveti, hogy a CIL III 10333 feliratú oltár Aquincumból került Székesfehérvárra és Hercules polgári kultuszára vonatkozna.
18. Lelőhelyek: CIL III 3425: Buda Rochus-utca Piringer azelőtt gróf Almásy-kertben befalazva *Paur.*: *ArchKözl* 1 (1859) 220. Ofen in hortis Beringer (Mommsen); CIL III 3426: Óbuda „in suburbio” (Mommsen) *Kuzsinszky*, 1899, 123. CIL III 3427: Óbuda, Migazzi bíboros gyűjteményéből, Vácról került a Nemzeti Múzeumba *Kuzsinszky* 1899, 121–125. CIL III 10405: Duna medréből *Rómer* 1876, 49–50. CIL III 10506: Dunából a Fürdő-sziget felett *Rómer* 1876, 34. Nagy Tibor felveti, hogy eredetileg a Rákos patak menti burgusban állott *Nagy* 1942, 450. 308. jegyzet; *Hercules Illyricus oltár*: Majláth-utca 24. alapfalából *Szilágyi* 1940, 8–9.; az építési tábla: Harrer Pál u. Északi táborfal közelében. Szórvány. Sajnos a lelőhelyek másodlagosak.
19. Talán csak a hiányosan megmaradt feliratú CIL III 3425 Severus kor előtti, mert rajta a Hercules név jelző nélkül szerepel. *Fitz* 1962, 623–638. A CIL III 10405 Caracalla, a CIL III 3427 és a Hercules Illyricus oltár Alexander Severus korából származik, a CIL III 3426 Gallienus és a tetrarchia kora közti időszakból *Nagy* 1964, 207–215. A CIL III 10406 pedig Diocletianus idejéből (i.sz. 290)
20. CIL III 3426, CIL III 3427, CIL III 10406
21. Érdekes ezzel összevetni, hogy Ulcisia Castrában, ahol a legio egy különítménye állomásozott, szintén egy praefectus legionis, Aelius Aelianus szentel oltárkövet Hercules Augustusnak Gallienus korában *Nagy* 1965, 289–307. vö. a tribunus laticlavus hasonló szerepével a lares militares tábori kultuszában *Nagy* 1942, 413. A „praefectus legionis” értelmezéséről: *Nagy* 1965, 289–307. A mi praefectusaink C. Iul. Caninus kivételével mind Gallienus kora után működtek, Aelius Aelianus pedig Gallienus korában.
22. CIL III 3427 Értelmezésére a későbbiekben részletesebben kitérünk.
23. CIL III 10406 *Nagy* 1943, 413., *Alföldy* 1963, 60. Még annyit az emlékek és a császárkultusz vonatkozásához, hogy esetleg a CIL III 3425 számú feliraton is pro salute domini nostri szerepelt. *Fitz* é.n.
24. *Brellich* 1938, 79–80.
25. *Fitz* é.n., 20–28. részletesen taglalja a kérdést.
26. *Fitz* é.n., 22.
27. CIL III 3426, CIL III 3427
28. CIL III 3427
29. Ez az Ulcisia Castra-i Aelius Aelianus esetében egyértelműen kimutatható (CIL III 3529 szerint szüleit itt temette el) G. Iul. Caninus is trecenariusból (a centuriók ranglistáján harmadik hely) lett légio-praefectus, Kuzsinszky pedig Aurelius Firminus szövegében az ex protectore kifejezést úgy értelmezi, hogy ő is megelőzően császári testőr volt és tudvalevően ez volt az az állomás, melyen keresztül egy helyi közkatona a főtisztek közé emelkedhetett. *Kuzsinszky* 1899, 125–126. *Fitz* Jenő T. Flavius Victor és Aurelius Firminus nevét kelta-illyr jellegűnek tekinti *Fitz* é.n., 27.
30. CIL III 10405 v.ö. Iuppiter Accionak és a Dii reduces patriinek állított ugyancsak aquincumi oltáraival.
31. *Szilágyi* 1940, 8 ff.; *E. Birley*: The religion of the roman army. Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt II. Principat 16.1 (Religion) Berlin New York 1978, 1506–1541. *Alföldy* Géza ezen isten-alak megjelenését Alexander Severus korában összekapcsolja a dunai

- hadsereg elégedetlenségével a császár utalma ellen. *Alföldy* 1963, 60.
- Nagy Tibor Hercules Illyricus ábrázolását egy brigetói dombormű meztelen barbár harcost legyőző római katonaruhás Hercules alakjában véli felismerni. *Nagy* 1942, 413.
32. Illyricum kiemelkedő szerepéről a 3. sz.-ban *Mócsy A.*: Pannonia a késői császárkorban. Budapest, 1975.
 33. A Severusok kora előttre Hercules Augustus emlékek nem datálhatók Pannoniában *Fitz* é.n, 22.
 34. *Fitz* é.n, 21.
 35. A Severusok Hercules–Bacchus kultuszáról *Roscher* 1884–1890, 2992–2994. Hercules-cím-szó.
 36. Hercules–Liber közös templomáról. *R. E. A. Palmer*: Severan Ruler-Cult and the Moon in the city of Rome. *Aufstieg und Niedergang* . . . 16,1. Berlin New York 1978, 1094–1095.
 37. *Roscher* 1884–1890, 2992–2994.
 38. *Reinach*: Repertoire de la statuaire grecque et romaine I. Paris 1897. 593.3. kép hibás „Iulia Domna mint Iole” aláírással; *Láng* 1923, 19.
 39. *D. Fishwick*: Provincial Ruler Worship in the West *Aufstieg und Niedergang* . . . 16,1 Berlin New York 1978, 1243.
 40. *Roscher* 1884–1890, 2992–2994. Pannoniában CIL III 3390.
 41. Historia Augusta Commodus XVII. *Thomas E.*: Hercules-szentély Pannoniában *ArchÉrt* 79 II. (1952) 108–112.
 42. Historia Augusta, Caracalla V.
 43. Historia Augusta Alexander Severus XXXV.
 44. Pécsen egy bronzkorsón látjuk a részeg Hercules alakját (*Fülep F.–Burger A.*: Baranya megye története az őskortól a honfoglalásig II. Pécs 1979, 239.) és itt egy kőfaragvány is talán együtt ábrázolta Bacchus-szal. *Nagy* 1942, 418. Aquincumban újfent a Meggyfa utcai villa mozaikjára utalhatunk.
 45. *Nagy* 1973, 167–168.
 46. CIL III 3427
 47. *Nagy* 1942, 412.
 48. *A. Domaszewski*: Die Religion des Römischen Heeres. Trier 1895, 113. 469/a jegyzet.
 49. Kuzsinszky máshogy értelmezi az ex protectore kifejezést l. 28. jegyzet.
 50. *Fitz* é.n, 32., *Fitz* 1962, 623–638.
 51. *de Rohden–Dessau*: Prosopographia imperii romani saec. I.II.III. I. Leipzig 1897, 321; *R. Cagnat*: Chronologie de l'empire romain. Paris 1891.
 52. Cattio Sabino II et Cornelio Anullino cos
 53. Caracalla címeire és kronológiájukra vonatkozóan: *M. Bernhart*: Handbuch zur Münkunde der römischen Kaiserzeit. Textband. Halle 1926, 292.
 54. Iulia Domna politikai szerepéről PWRE IXI HALBAND Stuttgart 1917, 926–935. Iulia Domna címszó.
 55. Úgy tűnik a kisbetűs szöveg legfelső sorának minden harmadik betűhelyéhez rendelhető egy az ajánlás betűhelyeiből, ha a felirat formai megoldásában bizonyos szimmetriát feltételezünk. Ebből a szimmetriából következően az utolsó nagybetűhely után még két kisbetűhely következhetett.
 56. *Fitz* 1962, 623–638.
 57. CIL III 3427
 58. Vö. „pro salute, itu, reditu et victoria” és „pro salute, reditu et victoria” ILS 2186 ill. 433; „victoria Parthica” vö. „victoria Germanica” (*Erdélyi G.–Fülep E.*: Intercisa I AH 33 Budapest 1954. NO 388.)
 59. „incolumitate” vö. CIL III 3469, Caracallával kapcsolatban: ILS 2354, 2218, 4234, 2178; „pro salute et victoriae et perpetuitate” CIL III 3637
 60. Imperator Caesar M. Aurelius Severus Antoninus Pius Felix vö. ILS 450, 4484, 6866, 6890, az 5852 a Parthicus Maximus, Britannicus Maximus és Germanicus Maximus jelzőkkel együtt.
 61. Vö. ILS 2335 (szintén 216-ból), 2007, 5822.
 62. Így szerepel többek között ILS 437, 450, 451, 1157, 44,84, 6866; csak mater Augusti ILS 451, 5625.
 63. A Caracalla-korabeli helytartók sorrendjéről *Nagy T.*: BpR 20 (1963) 33.
 64. Suetrius Sabinus hivatali pályafutásáról *Prosopographia Imperii Romani* II 425.
 65. CIL III 10491
 66. Dio Cassius LXXIX 13,2
 67. CIL III 10405
 68. *Nagy* 1973, 120.; *Fitz* 1962, 81. Suetrius Sabinus helytartó nevét kapcsolja a limes rekonstrukciójához.
 69. CIL III 3526
 70. *Nagy* 1962, 53; *Fitz* 1962/2, 56.
 71. *Nagy* 1962, 53.
 72. *Nagy* 1962, 53. A Nemesis-szentély restaurálásáról: CIL III 10493; a helytartói palota keleti szárnyának átalakításáról: *Szilágyi J.*: BpR 14 (1945) 56. 29–30 kép és *Szilágyi* 1933, 89. *Fitz* 1962/2, 56.
 73. *Fitz* 1962, 56.
 74. Dio Cassius: LXVIII.1.; Herodianosz: IV. 9, IV. 11.
 75. *Nagy* 1973, 102. (CIL III 3526-ra hivatkozik). A vexillatio visszatérésének időpontjára vonatkozóan CIL III 3344 Herodianosz V 2,3 Vö. *Fitz* 1962/2, 106.
 76. *Fitz* 1962/2, 56.
 77. *Szilágyi* 1933, 94. 72, 73 lelőhely: Aquincum; CIL III 3756 a,b, lelőhely: Alt-Ofen in caldario
 78. Vö. ILS 5691 „restituit a fundamentis”; ILS 5686 „a fundamentis extruxit”
 79. „vetustate conlapsum”: ILS 3151, 5869, CIL III 1108 (Carnuntum); „vetustatae conlapsum”: CIL III 10439 (Aquincum i.sz. 214); „vetustate conlapsum”: CIL III 4441, 14556 (Carnuntum); „vetustate dilapsum” CIL III 925, 836 (Dacia)
 80. „sua pecunia restituerunt” ILS 5586; s.p.r. rövidítéssel ILS 5567; „pecunia sua” CIL III 3580, 10496 (Aquincum); „impendis suis” *Kuzsinszky B.*: Az aquincumi múzeum római köemlékeinek újabb sorozata. BpR 12 (1937) 137. 55. sz.

81. ILS 3151 „adiecto prona et columnis”; ILS 3381 „adiectis porticibus”
82. *Fitz* 1962, 623–638.
83. *Gabler D.*: *Munera Pannonica*. *ArchÉrt* 93 (1966) 1–24; Vö. ILS 3381 „templum Liberi Patris et Liberæ vetustate dilapsum restituit coh. I. Belg. adiectis porticibus curam agente leg. I. Ad. p.f. Severo et Pompeiano II cos” (i.sz. 175)
84. „curam agente” ILS 3381, CIL III 3707; „sub cura” CIL III 1565 (Dacia) ILS 9179 (sub c. rövidítéssel); „curante” ILS 9178, CIL III 10489 (Aquincum)
A munka irányítójaként feltüntethetik a helytartót (CIL III 10489), a legio legatusát (CIL III 4363), a csapattest praefectusát (ILS 9718) de akár cohors esetében a legio egyik centurióját is (ILS 3381)

GYÖRGY BÁNOSI

NEUERE BEITRÄGE ZUM HERKULES-KULT IN AQUINCUM

Im Jahr 1974 wurde an einer sekundären Fundstelle eine stark zerbrochene Bautafel freigelegt, deren Text sich wahrscheinlich auf die Restaurierung eines Herkules-Tempels bezieht.

Die Arbeit wirft nach einer Zusammenstellung der bisherigen Kenntnisse über den Herkules-kult in Aquincum Problem im Zusammenhang mit der Textergänzung auf und versucht die historischen Bedingungen der Tempelrestaurierung zu beleuchten.

Die Bautafel des Herkules-Tempels ist in archäologischer Hinsicht ein neuerlicher Beweis der Bautätigkeit

zur Zeit Caracallas, die auch über den Kaiserbesuch in Aquincum im Jahr 214 hinausreicht. Vom religionsgeschichtlichen Gesichtspunkt aus betrachtet aber ist sie eine grundlegende Grenzmarke im Zusammenhang mit der Verbreitung der auch mit dem Kaiserkult verflochtenen offiziellen Herkules-Verehrung in Aquincum. Beide Faktoren stehen aufgrund der bisherigen Beobachtungen mit der Statthaltertätigkeit Suetrius Sabinus' im Zusammenhang.

Abbildungen

Abb. 1. Erhalten gebliebener Text der Bautafel des Herkules-Tempels

Abb. 2. Zusammengefügte Bruchstücke der Bautafel des Herkules-Tempels

Képjegyzék

1. kép. A Hercules-templom építési táblájának megmaradt szövege

2. kép. A Hercules-templom építési táblájának összeillesztett töredékei

1

H E
PRO SALV
IMP·CAES
INVICT IA
GERMANICI M
MARIS·AVGVST
EMPLVM·HERCVIS
AFVNDAMENTIS·ADIE
CATTIO·SABI NO II

2

